

החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

הכינוס הארצי הט"ז לידיעת הארץ

ירושלים, חול-המועד סוכות תשכ"א

הכינוס הט"ז לידיעת הארץ נערך בירושלים בימים ג'—ה' של חול-המועד סוכות תשכ"א.

ה מ ו ש ב ה ר א ש ו ן

(י"ח בתשרי תשכ"א — 9.10.60)

במעמד של 800 חברי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה נפתח הכינוס בשעה 3.30 אחרי-הצהריים עליידי יושב-ראש החברה, פרופ' י. ידין, באולם ויזו שבקריית האוניברסיטה העברית. הנוכחים כיבדו בקימה את זכרם של הללי רמת-רחל בכינוס הקודם בירושלים. היושב-ראש עמד בקצרה על אפיו המיוחד של כינוס זה וסקר את הישגי החברה בשנה האחרונה. פרופ' א. א. אורבך הביא את ברכת האוניברסיטה העברית, וד"ר א. בירן, מנהלו החדש של אגף העתיקות, בירך את באי הכינוס, ואף התווה כמה קווים לפעולתו בעתיד. מר י. אבידן, מזכיר-הכבוד של החברה, סקר את פעולותיה בתחומים שונים וגולל את תכניותיה הקרובות.

ראשון למרצים היה פרופ' מ. שטקליס על הנושא: ראשית היות האדם בארץ-ישראל, ואלה עיקרי דבריו:

כידוע, הופיע האדם בתחילת הפלייסטוקן, שהיא התקופה האחרונה בתולדות התהוות כדור-הארץ. הודות להישגי המחקר הפריהיסטורי ברבע האחרון של המאה הנוכחית יש בידינו לשחזר את דמותו הפיסית של האדם הקדמון ולקבוע את גילה של התרבות החמרית של אותו יצור אנושי, שהתקין את כלי-העבודה הראשונים וכוונה בשם Homo Faber ("אדם בעל-מלאכה").

תורת ההתפתחות של ימינו מלמדת, שאין לחפש את "החוליה החסרה", כביכול, בין הקופים האנושיים לבין האדם וכי האנתרופוגנסיס קדום יותר משהשבו עד כה. ידוע לנו, שחלו שינויים במבנה האברים של היצורים החיים, ובעיקר היונקים, בעקבות התמורות בתפקודם של אותם אברים. אצל הפרימאטים חלו שינויים במבנה ובפונקציות של הזרועות, הידיים, השיניים, הגולגולת וקדרת-המוח.

הארכיאולוגיה הפריהיסטורית גורסת, שהאדם הוא יצור בעל קומה זקופה, המהלך על שתיים, שפעולת מוחו כיוונה אותו להתקנת כלי-עבודה לשם השגת מזון. השרידים הקדומים ביותר של תרבות זו נחשפו בדרום אפריקה ובאלג'יר בשכבות הפלייסטוקן התחתון, והם ידועים בעולם בשם Pebble Culture. עמם נמנים גם שרידי התרבות החמרית, שנתגלו לאחרונה באתר הפריהיסטורי בתל-עובדיה.

עמק־הירדן הוא חלק משקע גדול, המשתרע בין הקצה הצפוני של הלבנון לבין אגמי אפריקה המזרחית, והידוע בשם הריפט, או השבר הסורי־אפריקאני הגדול. הוא נוצר בעקבות קטסטרופה עולמית, שפקדה חלק זה של העולם. דרך הגשר, ששרד בין המזרח התיכון ואפריקה לאחר התהוות השבר ונהרס רק בסוף הפלייסטוקן התיכון, נדדו לאזורנו עדרי־חיות, ועמן, בתחילת תקופת הפלייסטוקן, גם האדם. מכאן נדד, בתקופות מאוחרות יותר, להודו, לפרס ודרך הבאלקאן — לאירופה. לאחר התיישבות האדם בעמק־הירדן חלו באיזור תנודות טקטוניות, שכתוצאה מהן שקעו הימות שנוצרו בשעת התהוות השקע, והשכבות הזדקפו בוויית של 70 מעלות. לאחר־מכן באה תקופה שקטה, ועמק הירדן כוסה בימה, שמשקעיה הם אפקיים כיום וידועים בשם "חורר־הלשון".

באתר נחל־עובדיה נחשפו עצמות מאובנות של 40 מיני בעלי־חיים וכן שרידי תרבות חמרית, שכללו כלים ראשוניים, שהותקנו מחלוקי־נחל בעלי ממדים שונים. מכלול זה מעיד על המהפכה הביולוגית, שהתחוללה באותה תקופה ביצור שהתקינם: על־ידי הפעלת שכלו נהפכה ידו מיד אוחזת ותופסת ליד עובדת ויוצרת. על דמותו הפיסית של היצור האנושי אין בידנו, לפי שעה, להסיק מסקנות, שכן באתר נתגלו עד כה רק שני שברי־גולגולת ושן חותכת אחת.

האתר בעמק־הירדן הוא השלישי מסוגו, שנתגלה לרגל חפירה שיטתית. הוא נבדל משני האחרים בכך, שנוסף על כלי־עבודה מאבן נמצאו בו עצמות בקועות, שחלק מהן הותקן בכלים. תגלית זו חורגת מגדר של תגלית ריגיונאלית ותורמת תרומה חשובה לתולדות הציביליזאציה האנושית ולתולדות האנתרופוגנסיס בעולם כולו.

המרצה השני במושב זה היה מר ז', פרו על תקופות פריהיסטוריות מאוחרות בארץ־ישראל, תורכיה ופרס. הוא סקר את התפתחות האדם בארץ־ישראל ובמרחב המזרח התיכון בתקופה שבין 10.000 ל־5.000 לפסה"ג, שבה חל המעבר משיטת־מגורים במערות לחיים בכפרים הראשונים, היינו, מכלכלה מבוססת על איסוף מזון לזו המבוססת על ייצורו. זו היא ראשית התיישבותו של האדם, הבונה את הבתים הראשונים; המייצר כלי־יצור משוכללים יותר; המעבד ומלטש את האבן; המתחיל לארוג את בגדיו; והממציא את הקיראמיקה. במקביל להתפתחות הטכנית והכלכלית, חלו התמורות החברתיות, שבעקבותיהן קמה הציביליזאציה העירונית הראשונה במזרח התיכון.

ההרצאה האחרונה במושב זה היתה של ד"ר ע. ענתי על ציורי־הסלע במדבריות המזרח התיכון ומשמעותם.

בשנים האחרונות גילו כמה משלחות מדעיות מספר רב של ציורים פריהיסטוריים, חרותים ומצוירים על־גבי הסלעים, במדבר סהרה, במצרים העליונה, בחצי־האי ערב, בנגב הישראלי ובעבר־הירדן. מחקר משווה של חומר זה גילה שוני בסגנונות, שכל אחד מהם משקף מציאות כלכלית ואורח־חיים אפייניים לתקופתם. חלק מסגנונות

הכינוס הט"ז לידיעת הארץ

אלה מרכוז באיזור אחד בלבד, ואילו חלק אחר, המתאר בדרך-כלל מחוזות-ציד, שהם פרי עבודתן של יחידות ציידים נודדים, שכיח באזורים נרחבים של המזרח התיכון, ואף של אפריקה הצפונית. מתוך חקירת ציורים אלה מתברר, שבתקופות פריהיסטוריות מסוימות היה קיים קשר תרבותי הדוק בין הקבוצות האנושיות, שחיו בשולי הקשת הפוריה. עובדות אלו, שנתבררו אגב עיבוד ציורי-הסלע, שנתגלו עלידי המרצה בנגב לפני שנים אהדות, מעידות על גורמים אתניים ותרבותיים, שעמדו לעתים במגע גם עם תושבי-הקבע של הארצות הפוריות השכנות.

ה מ ו ש ב ה ש נ י

(י"ח בתשרי תשכ"א — 9.10.60)

המושב נפתח בשעה 8.30 בערב בהרצאתו של מר ש. ייבין על הפירות בגת. כיושב-ראש המושב שימש מר א. אילת.

הקנין זו הפעם החמישית נמשכה עונת ההפירות במקום למן יום א', 8 במאי, ועד יום ו', 15 ביולי, בשיתוף פעולה עם המכון המזרחני של רומא כמו אשתקד. אגף התעסוקה סיפק גם בשנה זו את הפועלים.

בשטח א' עסקה המשלחת בשתי פעולות: מצד אחד החלה בחשיפת רצועה נוספת (ממזרח לשטח ההפירות של אשתקד) למן שכבה IV ומטה; ומצד שני פתחה בפיוני שרידי הבניינים של שכבות IX—X בשטח שנחפר אשתקד.

ברצועה המזרחית נחשפו בפעם הראשונה (בחלקה הדרומי) שרידי חדר השיין לשכבה III (השכבה התחתונה של יישוב מן התקופה הפרסית). בחדר זה נתגלו כמה כלי-חרס מובהקים של פרק זמן זה. שרידי המבנים של השכבות IV—VI היו הרוסים ביותר בעיקר עקב חפירת אסמים לעומק הקרקע, ולא נותרו מהם אלא קטעי-קירות ושברי ריצופי אבן זעיר פה וזעיר פה. רק בשכבה VII נחשפו שרידי בניין גדל-ממדים יחסית, שנבנה לפי תכנית של בית בן ארבעה מרחבים בסמיכות אל הבניין הדומה שנחשף אשתקד, ושניהם היו חבורים זה אל זה בפתח שנפתח בקיר המשותף להם. אף כאן הבדילו בין שלושת חדרי האורך שני טורי עמודים, ומהם נשתמרו רק אדניהם העשויים אבנים גדולות. מספר ריצופי אבן זה מעל זה בעיקר בחדר האורך המזרחי, מוכיחים כי עברו על הבניין הזה כמה שלבי תיקונים ושינויים, שעדיין לא נחקרו במלואם. גם בהצרו של בניין זה (חדר האורך התיכוני) נתגלו שרידים דלים של מתקן תעשייתי.

המשלחת פנתה השנה אל הנהלת הטכניון העברי בחיפה לסייע לה בחקר המתקנים התעשייתיים. בתוצאת חקירתו המוקדמת של פרופ' היימן מן הטכניון העלה הלה את הסברה, כי היו מתקנים אלה כרוכים בתעשיית מזון, אולי הכנת גבינה. אם נכון הדבר, ייתכן כי רחוב זה, שנחשף אשתקד והשתא, והוביל מרחבת השער אל פנים העיר, ואילו נפתחים מצפונו שני הבניינים של ארבעת המרחבים, אינו אלא שוק הגבנים של העיר.

בשטח ד' (בשפתה הדרומית-המזרחית של המדרגה הגבוהה) נתכוונה המשלחת

החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה

לעקוב אחר תכנית הבניין המתעגל, לצד מזרחית־דרומית ומערבית־דרומית. מטרה זו לא הושגה, משום שמשני העברים נתקלו הבדיקות בתיקונים ושינויים שנעשו בשכבות מאוחרות יותר, ובגלל פיגוים האטי לא הגענו למפלסן של שכבות VII—VIII, שבהן הוקם המבנה המתעגל לראשונה. כמ־כֶּן נחשפו בצד המזרחי כמה קבורות של התקופה הביזאנטית, ובאחת מהן נמצא זוג עגילי זהב על אחד השלדים. לעומת זאת חזר ונתגלה בשכבה V עוד מספר ניכר של כזים גליליים (שלמים ושברים) מן הטיפוס הידוע במצרים בסוף התקופה הקדם־שושלתית ובראשית ימיה של השושלת הא'. בימי שהותי בלונדון בשלהי הקיץ השותית את החרות "המלכותית", שנתגלה אשתקד על שבר של כד גדול (בשכבה V) אל חומר דומה, וגיליתי כי יש לפענח את הסימן ההירוגליפי המוזר כשמו של נערמר, שהיה אחרון מושלי שושלת ה־ט, או לדעת אחרים ראשון למלכי השושלת הא'. תגלית זו נודעת לה חשיבות מרובה, משום שהיא מוכיחה בעליל, כי לא זו בלבד שנלחם נערמר בכנען, אלא כנראה אף קיים שלטון מצרי בדרום כנען במשך זמן קצר (כאורך יישובה של שכבה V בתל הנדון). כמ־כֶּן נתגלה בקצהו הצפוני־המזרחי של שטח ד' בור(?)־מתבוא, שנמצאה בו קבוצה של פסליות אבן־גיר וצלמיות חרס; במבט ראשון נדמה שיש לשייכן לתקופת השלטון הפרסי בארץ; אך פרטים שונים מרמזים לדעתי על תקופה מאוחרת יותר, דהיינו התקופה ההלניסטית הקדומה (המאה הג' לפסה"ג).

קרוב לטוף העונה נערכה בדיקה בשטח חדש (י"ג) בקצה הצפוני־המערבי של המדרגה הגבוהה, לפי שתצלום מן האוויר הראה אפשרות של קיום שרידי חומת ביצורים. כאן נפתחו לאורך רצועה רחבה ארבעה פירי בדיקה. בפיר השני, על שפת המדרגה, החל להתגלות מיד מבנה מאסיבי; שרידי חומה עצומה של לבני טיט, העבה יותר מחמישה מטר, והשרידים שנותרו חודרים לעומק של 1.50 מ' לפחות מתחת לפני הקרקע, החומה מוגנת מבחוץ בחלקלקת עפר שופעת. במרום החלקלקה הוקמו בסמוך לחומה קדמות הבנויות אף הן לבני־טיט ומוגנות בחלקלקת עפר משלהן. רוחב הקדמה שנחשפה הוא 10 אמות ובמרחק דומה ממערב לקדמה זו החל להסתמן מתאר של נסגה שנייה.

המשלחת מקווה להמשיך את בדיקת שלושת השטחים הנ"ל בקיץ הבא (1961) מתוך שיתוף פעולה עם המכון המזרחי של רומא.

המרצה השני היה מר י. נוה על כתובות עבריות במצדה־השבייה. מצדה־השבייה הוא השם, שנקבע על־ידי ועדת־השמות הממשלתית למצודה, המשתרעת על שישה דונמים, מסוף ימי מלכות־יהודה, שנתגלה לא מזמן מדרום ליבנהיים (מינת־רובין). לאתר היסטורי זה, שנערכו בו סקרים וחפירות קטנות, נודעת חשיבות מרובה לא רק בשל גילוי שריד ארכיטקטוני מיוחד במינו בו מתקופת הברזל, אלא גם משום שנחשפו בו כתובות עבריות וממצא קיראמי עשיר, שמקורו באיי יוון, מן המחצית השנייה של המאה השביעית לפסה"ג.

על־סמך קיראמיקה יוונית זו ובעקבות השוואת הכתובות שלנו לחומר האפיגראפי,

שנמצא באתרי הארץ האחרים — בעיקר למכתבי־לכיש — אפשר לייחס כתובות אלו לימיו של יאשיהו מלך יהודה. יתר־על־כן: חמש הכתובות העבריות, שנמצאו במצד־חשביהו, מעידות גם על שליטת מלכות יהודה במצודה זו. מסתבר, שיאשיהו משל לא רק "בערי מנשה ואפרים ושמעון ועד נפתלי" (דבה"ב לד, ו), אלא הרחיב את ממלכתו גם מערבה, אף־על־פי שבמקרא ובמקורות האחרים אין עדות לכך.

הכתובת הגדולה ביותר היא מכתב בן 14 שורות, שבו פונה אחד מתושבי הסביבה, שעסק בקציר, בבקשה אל השר, שישב במצודה, שיחזיר לו את בגדו, שנלקח ממנו על־ידי פקיד השר, הואיל והוא, הקוצר, מילא את מכסת הקציר, שהוטלה עליו. כתובת אחרת חרותה על כתף של קנקן ומציינת את שם בעל הקנקן: "לחשביהו בן יא..." (על־פי כתובת זו נקראה המצודה בשם "מצד־חשביהו"). שאר שלוש הכתובות לא פוענחו סופית עד כה.

נראה הדבר, שיאשיהו הושיב במצד־חשביהו שר־צבא, והאיכרים, שחיו בסביבה ביישובי־הפרזות, כלכלו את הצבא, שחגה במצודה.

המרצה האחרון במושב זה היה ד"ר א. מלמט על תעודות חדשות ממארי.

עם גילוי הארכיון הממלכתי בעיר מארי (על הפרת, ליד הגבול הסורי־עיראקי) מן המאה השמונה־עשרה נפתח פרק חדש בחקר מסופוטאמיה. התעודות הכלכליות החדשות, שנתפרסמו בשלוש־ארבע השנים האחרונות, מעידות על יחסים כלכליים הדוקים בין איזור מסופוטאמיה לבין סוריה, ואפילו חצור שבארץ־ישראל, נוסף לקשרים המדיניים שביניהם. בכלל הסחורות, שייבאה מארי מן המערב, היו בגדים, יין, שמן ודבש, ואילו בסחר־יצוא למערב תפסו מקום בראש משלוחים של בדיל (החשוב בתעשיית כלי־ברונזה). לתעודות מארי זיקה משולשת לתולדות ישראל: בזמן — לאבות האומה הישראלית; במקום — למולדתה הקדומה של זו; ובמוצא האתני, שהרי רובם של מחברי התעודות, בדומה לבני־ישראל, נמנו עם השבטים השמיים־מערביים. מכאן ערכן הרב של תעודות־מארי להארת ראשיתו של עם ישראל. אכן בקבצי התעודות החדשות — הכלכליות והמשפטיות כאחת — שנתפרסמו החל בשנת 1958, מתגלות מקבילות מאלפות, ואף מפתיעות, למקרא ולאורח־חיינו של עם ישראל בתקופת הנדודים וההתנחלות. מחברי התעודות, שכתבו אכדית (הלשון הדיפלומאטית של בבל הקדומה), נזקקו לעתים קרובות למערכת מושגים זרה לחלוטין למבנה החברה של מסופוטאמיה הקדומה וללשון האכדית. למשל, לגבי תיאור הארגון השבטי־הפטריארכלי אין זכר בספרות השומרית־האכדית למונח מיוחד לציון השבט וחשיבותו השונות. מסיבה זו היו אנוסים כותבי התעודות להסתייע בתיאוריהם על חיי השבטים השמיים־מערביים, שהיו נודדים ונדודים־למחצה, במונחים מאוצר־המושגים השמיים־מערבי. מלים מעין גוי וחבר, נווה ונחלה, המוכרות לנו יפה מן המקרא, נזכרות תכופות בחומר החדש. ניתוח מושגים אלה בתעודות החדשות, תוך

בחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

השוואה לספרות המקראית, עשוי להבהיר את דפוסי ארגונם החברתי והמדיני של בני-ישראל ואת דרכי-התנהלותם.

כן עשויים המקורות החדשים להפיץ אור על אמונותיהם של בני-ישראל ועל נימוסיהם הדתיים. אחד העניינים המאלפים בתחום זה הוא ה"טאבו", המוקדש לאלים או למלך (בין השאר משלל המלחמה), הנזכר תכופות בתעודות המשפטיות החדשות. לדעת המרצה, כרוך נוהג פולחני זה בבעיית החרם והקדשים, הנזכרים במקרא. ניתוח המקורות החיצוניים יש בו כדי להבהיר פרשות מקראיות, כגון החרם שהטיל יהושע על יריחו ומעשה עכן, ולחשוף את רקען ההיסטורי והמשפטי.

ה מ ו ש ב ה ש ל י ש י

(י"ט בתשרי תשכ"א — 10.10.60)

המושב השלישי נפתח בשעה 8.30 בבוקר בהרצאתו של מר א. נגב על הפירות עבדת בשנים 1958—1960. כיו"ר המושב שימש מר ט. קולק. פעולות החשיפה והשחזור, שבוצעו מטעם המחלקה לשיפור נוף הארץ ולפיתוח אתרים היסטוריים שליד משרד ראש-הממשלה, נפתחו במאי 1958, בהנהלתו של פרופ' מ. אבי-יונה, ולמן נובמבר של אותה שנה ועד עכשיו — בהנהלתו של המרצה. מתוך החפירות הנרחבות, שנערכו בעבדת, ניתן להסיק, שהיישוב הוקם כאן במאה הג' לפסה"ג על-ידי הנבטים והוא שימש תחנת-דרכים לארחות, שעלו מפטרה ומאילת לעזה. במאה הא' לפסה"ג, לערך, הוחל בהכשרת האקרופוליס, שבו הוקמו מקדש מפואר ובנייני-ציבור אחרים, ואילו העיר הנבטית נוסדה בחלקה הצפוני של שלוחת עבדת. המאות הא' לפסה"ג — הא' לפסה"ג הן תקופת-השיא של פריחת עבדת הנבטית. לפרקי-זמן זה יש לייחס את בית-היוצר לכליה-החרס הנבטיים, שנתגלה בעבדת, שהוא הראשון והיחיד במינו, שנחשף עד עכשיו ברחבי הממלכה הנבטית. לסוף תקופה זו יש לייחס אוצר גדול של פסילי-ברונזה, שנתגלה בעייו של מבנה, המוליך לאקרופוליס. מתוך אוצר גדול של כתובות נבטיות, חקוקות על מזבחות-נסך גדולים, מסתבר, ששנים מועטות לפני היסול עצמאותם (בשנת 106 לפסה"ג, בעקבות צירופה של הממלכה לפרובינציה ערבית הרומית) התחילו הנבטים בפיתוח החקלאות באיזור עבדת על-ידי ניצול מי הזרימה העילית, באמצעות מערכות סכרים, שהוקמו בעמקים הצרים בסביבתה הקרובה של העיר. לאותה תקופה שייך, כנראה, גם מחנה-הצבא שמצפון לעיר הנבטית. לפי השערת כמה חוקרים, הוא מן המאה הב' או המאה הג' לפסה"ג. שכבת-אפר עבה, שנתגלתה במקומות שונים באקרופוליס, מעידה, שסיפוחה של עבדת לפרובינציה ערבית לא היה מעשה של שלום, כפי שהניחו החוקרים עד עכשיו.

לאחר הפסקה של כמאה וחמישים שנה, היינו, באמצע המאה הג' לפסה"ג, נתחדש היישוב בעבדת. כפי שאפשר ללמוד מן הכתובות הרבות שנתגלו, הקימו צאצאי הנבטים ובני שבטים שמיים אחרים עיר קטנה חדשה בחלקה הדרומי של שלוחת עבדת.

בעיר, שתוכננה יפה, נמצאו שרידים של מפעל מים גדול, שנועד לספק את מיהשתייה לתושבי הרובע. לתקופה זו יש לייחס את הנקרופוליס שבמורד המערבי, סמוך לעיר הרומית, ולא לתקופה הנבטית, כסברת כמה חוקרים. אותה עיר הוסיפה להתקיים גם בראשית התקופה הביזאנטית, אך מסיבה, שלא נתבררה עד עכשיו, היא נעזבה במשך המאה ה' לספח"נ. באקרופוליס עצמו בנו בני עיר זו היכל, שהוקדש לאל צאוס-עורבדאס ולאפרודיטי, כעדות הכתובות שנתגלו כאן.

בתקופה הביזאנטית הגיעה עבדת לשיא-התפתחותה. כארבע מאות מערות, שלפני חלק מהן הוקמו בתים בנויים, הותקנו לכל אורך המורד המערבי ב-5—9 מדרגות, זו מעל זו. המערות שימשו לאחסנה ולעיבוד של התוצרת החקלאית של החוות הרבות בעמקים הסמוכים לעבדה. הבניינים הציבוריים, שנתגלו באקרופוליס, הם ברובם מתקופה זו, כגון: שתי הכנסיות, המנזר, המצודה והמרכז המסחרי. בניינים אלה שוחזרו בחלקם, והם מהווים היום מרכז-משיכה להמוני תיירים ומטיילים, היורדים לאילת.

לחפירות עבדה נודעת הסיבות מדעית מיוחדת במינה, שכן הן החפירות הראשונות בישראל, שמתוכן ניתן לעמוד על מהות התרבות הנבטית ועל בעיות ספציפיות שלה. בית-היוצר, שנתגלה כאן, עם כלי-החרס הנבטיים הרבים עשוי לשמש יסוד לחקר הכרונולוגיה של קיראמיקה זו — בעיה, שעד עכשיו לא מצאו לה החוקרים פתרון מניח את הדעת. הכתובות הנבטיות והיווניות הרבות (מספרן עולה על מאה) שנתגלו בעבדה, שבחלק ניכר מהן רשומים תאריכים, משמשות מקור לא-אכזב לשחזור ההיסטוריה היישובית של הנגב בפרק-זמן של כאלף שנים ואמצעי-עזר לפתרון בעיות מיוחדות, כגון בעיית ראשיתה של החקלאות העתיקה בנגב ושלבי התפתחותה.

ד"ר ש. אפל באום הרצה על החפירות בבית-שאן.

התיאטרון הרומאי בבית-שאן הוא הבניין הרומאי הגדול ביותר הידוע בארץ-ישראל המערבית. הוא נמנה גם עם הגדולים שבקבוצת התיאטרונים הבינוניים של הקיסרות (היקפו כ-90 מ' וקרה-ציר ממרכז החזית של ה-*scaena* עד לעורף ה-*cavea* הוא כ-60 מ'). עונת-החפירות הראשונה כאן התקיימה בחדשי מרץ-יוני 1960, לפי יזמת משרד ראש הממשלה ותוך שיתוף עם אגף העתיקות של משרד החינוך והתרבות. השטח הפנימי בין מושבי הקהל לבין הבמה נתרוקן על-ידי פעולה מיכאנית ונתרו רק 15 שורות-מושבים בשטח התחתון של הסוללה. בצד הבמה, בתוך מילוי התיאטרון, נתגלו שתי שכבות התיישבות ערבית מימי-הביניים ואילך. על-פני השטח של השער המערבי השתרעה שכבה מהתקופה הערבית הקדומה (המאות הז'-הי' לספח"נ), ואילו מתחתיה נתגלו בתי-מגורים ביזאנטיים, שנבנו על ראשי הקירות של התיאטרון.

בסוללת התיאטרון שמסביבו נוקו חמש מתשע הכנסיות, ובהן נמצאו קירות-משנה מהתקופה הערבית. מחוץ לתיאטרון, לצד דרום, נפסק מורד הגבעה על-ידי טראסה. כאן נתגלה בניין קטן, שהוא היכל-קודש, כנראה, של דיוניסוס ושל אלה אחת (אולי קורה?) הצמוד בצד דרום לשדרת-קשתות. שדרה זו, שהקיפה את התיאטרון בצד

החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה

הדרומי. הותקנה בסוף המאה ה'ב' לספה"ב ונהרסה כליל במאה הג'. ההיכל, שהוקם בעת ובעונה אחת עם השדרה, נבנה מחדש כמה פעמים עד המאה ה'ה'. על־סמך האמור יש להניח, שהתיאטרון נבנה בסוף המאה ה'ב' ולא שימש עוד למטרתו המקורית אחרי המאה הג'. מעניין ביותר הוא הקשר בין הבניין לבין בית־מקדש. ההקבלות לכך במקומות אחרים של הקיסרות הרומית זכו בזמן האחרון לתשומת־לב מיוחדת מצד החוקרים.

השלישי בשורת המרצים במושב זה היה פרופ' נ. אביגד, שסיכם את תוצאות שתי העונות־החפירות במכמיש.

מוזיאון "הארץ" בתל־אביב והמחלקה לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים ערכו הקיץ במשך חודש ימים חפירות ארכיאולוגיות על אחת הגבעות הקטנות שבחולות־מכמיש שעל חוף־הרצליה, מדרום למלון "אכדיה". היה זה המשך לחפירות, שנערכו כאן לפני שנתיים, שבהן נתגלו שרידים של מקדש מהתקופות הפרסית וההלניסטית (המאות ה'ה'—ה'ב' לספה"ב). במקדש זה נמצא מספר רב של צלמיות חרס ואבן והפציי־מנחה אחרים, שאינם שכיחים בארץ־ישראל. על יסוד סגנון של צלמיות אלו יוחס המקדש למתיישבים פניקיים, שישבו, כנראה, בתל־מכמיש, הסמוך לשפת־הים. לשם הסברת בחירתו של מקום שומם זה לצרכי פולחן בתקופה הפרסית הועלתה השערה על קיום מסורת פולחנית קדומה, הקשורה במקום זה, השערה, שנתבססה על שרידים מהתקופה הישראלית, שנתגלו בסוף עונת־החפירות הקודמת. בעונת־החפירות הנדונה נמצאו כמה פסלונים מעניינים נוספים וכן מטמון של 12 צמידים או אצטרוד מברונזה, שהובאו מנחה למקדש הפניקי. אמנם עיקר המאמץ הוקדש הפעם לבידור מהותה של השכבה הישראלית. מתחת למקדש מהתקופה הפרסית נתגלו שרידים של מבנה רבוע, שגדלו 10×10 מ', שיסודותיו בנויים אבן וקירותיו הם מלבנים מיובשות. כמה מן הקירות של שני הבניינים חופפים ממש זה את זה. יש יסוד להנחה, שלא היה זה בניין מקורה גג, אלא מתחם (enclosure) פתוח ומוקף גדר־לבנים. רצפת המתחם עשויה רובד עבה של אדמת־טיין, והיא מכילה שברי כלי־חרס רבים, שנצטברו בה שכבות־שכבות, ריכוזי־אפר, פחמי־עץ, עצמות וחמרים דשנים. כלי־החרס נועדו לצרכי בישול ואכילה, ומרובים כאן גם שברי קובעות, רובן ככולן מהמאות ה'ה' והט' לספה"ב. מתוך הממצא מסתבר, שבמתחם זה היו מתכנסים אנשים, שהעלו מדורות וערכו סעודות. נראה הדבר, שלפנינו מעין במה לטכסים פולחניים, שבהם היו עורכים זבחים, מסוג הבמות הנזכרות תכופות במקרא. לא ברורה לנו, לפי שעה, זהותם האתנית של האנשים, שקיימו כאן את פולחנם: אם היו אלה ישראלים, או נכרים, שישבו על חופו של חבל ארץ זה, שמבחינה מדינית נכלל בתחומיה של ממלכת ישראל.

חוף מן החפירות באתר פולחני זה ערכה המשלחת בדיקות בסביבה הקרובה של תל־מכמיש. נחשפו גת מהתקופה הפרסית, שנמצאה במצב תקין, ופיר עגול, שקטרו 4 מ', שירדו אליו בטור־מדרגות, וששימש, כנראה, לקבורה.

המושב הרביעי

(י"ט בתשרי תשכ"א — 10.10.60)

כיושב־ראש המושב, שנפתח בשעה 11 לפנה"צ, שימש מר ש. ייבין.

ד"ר י. אהרוני הרצה על עונת־החפירות השלישית ברמת־רחל.

עונת־החפירות השלישית בתל של רמת־רחל נערכה בחדשי אוגוסט־ספטמבר מטעם אגף העתיקות של משרד החינוך והתרבות, האוניברסיטה העברית והחברה לזקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, בהנהלתו של המרצה. הפעם הצטרפה למוסדות אלה גם האוניברסיטה של רומא כשותף שווה, ששני ארכיאולוגים שלה השתתפו בחפירות, והם: פרופ' ג. גרביני וד"ר א. ציאסקה. מר י. אבירם טיפל בארגון המשלחת. בביצוע עבודות החפירה עסקו כ־100 פועלים, שהוקצו ברובם על־ידי משרד־העבודה. המשלחת מנתה כ־20 מתלמידי האוניברסיטה ועובדים טכניים.

בעונה זו נחשפו בעיקר שני בניינים:

א) בית־מרחץ רומי, שהוקם, כנראה, על־ידי הלגיון העשירי, שכבש את ירושלים, שכן נחשפו בו רצפת־לבנים עם טביעות הלגיון. בית־המרחץ הכיל: הדרים מרוצפים בפסיפסים צבעוניים, בריכות־רחצה שונות, צינורות, תעלות ובורות־מים.

ב) חלק של בניין גדול מתקופת מלכי־יהודה (המאה ה' לפסה"ג, בקירוב). בעונה זו נתגלו שער־הבניין והדריים אחדים סמוכים לו. נמצאה הפותה של הדלת עם סימני־שחיקה של ציר־נחושת. הקירות ברובם בנויים אבני־גזית גדולות, שעביין מגיע ל־2 מ' ויותר. אחד הקירות עשוי אבני־גזית מותאמות בדיקנות מפליאה, והוא אחד משרידי־הבנייה המפוארים ביותר, שנתגלו מתקופה זו. בבניין ניכרים עקבות של שריפה גדולה, ובין אבני־המפולת נמצאו גם בעונה זו שברים של שתי כותרות פרוטוריאוליות, שקישטו את הכניסה. הודות לכך נתאמתה אפוא ההשערה, שברמת־רחל נבנה ארמון של אחד ממלכי יהודה, הראשון מסוגו שנתגלה ביהודה. הוא דומה במידה רבה למצודה הממלכתית, שהוקמה בידי אחאב מלך ישראל בשומרון.

כן נחשף המשכה של חומת־הסורים, שהקיפה את הארמון, ונתגלה קטע באורך של למעלה מ־20 מ', הבנוי כולו ראשים, שארכם כעביו של הקיר.

נוסף לכלי־חרס וכלי־אבן נתגלו בעונה זו טביעות רבות של חותמות עבריות על־גבי דיות של כדים, בחלקן מימי בית ראשון ובחלקן מתקופת שיבת־ציון. התל של רמת־רחל הוא אחד האתרים העשירים ביותר בחומר אפיגראפי חשוב זה, ובעונה הנדונה נאספו 111 טביעות, שהן מספרי־שיא. המעניינות ביותר שבהן הן שתי טביעות מימי בית ראשון עם השם "יהויחיל בן שחר", ובמיוחד טביעה מימי שיבת ציון עם הכתובת "לאחיו פחוא", שפירושה, כנראה, "שייך לאחיהו הפתח".

זהו שמו של פחה יהודי שני תחת שלטון פרס, שנמצא ברמת־רחל. סוג חדש של חותמות־"פחוא" אלו, שנתגלו עד כה רק ברמת־רחל, מעניין ביותר להכרת תקופה זו, שמעט מאוד ידוע לנו עליה מספרי ההיסטוריה.

כן נמצא הפעם מספר ניכר של צלמיות־הרס, ברובן עשתרות ופסילי־חיות, התגלית החשובה ביותר היא ציור של איש, ישוב עד כסא גבוה, המשוח על הרס בצבע אדום ושחור. ציור זה הוא מתקופת מלכי־יהודה, והדמות המתוארת בו, לפי ישיבתה, צורתה ולבושה, מייצגת, כנראה, מלך. הציור, שהוא ראשון מסוגו שנמצא עד כה בארץ, הוא מעשה ידי אמן ראוי לשמו.

יש בכונתנו לחדש את החפירות בקיץ הבא, ותוך 2—3 עונות נוספות לחשוף את כל שטחה של המצודה הישראלית.

ד"ר מ. דותן הרצה על החפירות בתל־מור.

שתי עונות־חפירות נתיקמו בתל־מור בסוף שנת 1959 ובאביב 1960. תל זה, המשתרע על הגדה הצפונית של נחל לכיש, שימש, כנראה, נמל פנימי של אשדוד הקדומה. נתגלו בו 12 שכבות־יישוב. בקדומה שבהן שעל קרקע הבתולה, היא השכבה 12, נחשפו שרידים של מקום־פולחן מימי המעבר מן התקופה הכנענית התיכונה למאוחרת. כלי־החרס, שנמצאו כאן, מעידים על קשרים הדוקים עם קיפרוס. בשכבות 11—10 נחשפה במה, ועליה כלי־מנחה מסודרים מסביב לקרניים של יחמור. נוסף על כלים מקומיים וקיפרוסיים נמצאו כאן כלי־יבוא ממצרים.

הבניין העיקרי, (11 × 21 מ'), שנחשף בשכבה 9 (מן המאה הי"ד לפסה"ג, שהיא תקופת אל־עמארנה) והכולל מחסנים, עשוי מלבני־טיט. הוא נשתמר במקומות מסוימים עד לגובה של 2 מ', ונמצאו בו קנקני־חרס רבים. נחפר כל שטח התל, החל בשכבות 8—7. המבנה העיקרי שבהן היא מצודה ריבועית (23 × 23 מ'), שעובי קירותיה, הבנויים לבני־טיט, מגיע ל־2,5 מ'. בחלקה החיצוני בנויה חומת־המצודה קדמות ונסגות, ואילו חלוקתה הפנימית סימטרית היא, בדומה למבנים מצריים של אותה תקופה. המצודה של השכבה 7 נהרסה כליל, ואף היישוב כאן חרב. אפשר נגרם חורבן זה על־ידי פרעה מרנפתח, או על־ידי בני־ישראל במסע־הכיבוש שלהם. בשכבה הבאה הוקם מגדל, ששטחו 12 × 12 מ' ועובי קירותיו 4 מ', ובו חדר מלבני ושני חדרים קטנים. מגדל זה נבנה בסוף המאה הי"ג, אך נשאר בשימוש, בשינויים קטנים, גם בשכבה 5 (מראשית המאה הי"ב) ונחרב, כנראה, על־ידי גויי־הים בימי רעמסס הג'. בשכבות 4—3 של תל־מור לא היה יישוב מבוצר. השרידים הדלים, שנמצאו כאן, הם מתקופת ההתיישבות הפלשתית באיזור, שבה היתה תל־מור חלק מממלכת אשדוד הפלשתית, ועל־כן לא היה לה צורך, כבתקופות קודמות, בהגנה על דרך הים. קצו של היישוב הפלשתי בא, כנראה, עם הקמת ממלכת־ישראל בראשית המאה ה' לפסה"ג. העיר לא נבנתה מחדש במשך למעלה ממאתיים שנה, ורק בימיו של עזריהו, "שפרץ את חומות אשדוד ובנה באשדוד ובפלישתים" (דבה"ב כו, ו), הוקמה כאן (בשכבה 2) מצודה. עם כיבוש החוף על־ידי סרגון הב' שוב נעזב היישוב עד לסוף

המאה הדי' לפסה"ג. בתקופה ההלניסטית נהפך תל-מור למרכז חשוב, כפי שיש ללמוד משרידים של בניין-מידות באמצע התל וכן ממתקנים להפקת צבע הארגמן מחלזונות, שנמצאו בשיפוליו. בתוך באר עמוקה, המהווה חלק ממתקן זה, נתגלו מאות כלי-חרס, בכללם כדי יין רודיים, המעידים על יישוב מראשית המאה הג' לפסה"ג ועד לחורבן הסופי של האתר בראשית ימי החשמונאים.

החפירות נערכו על-ידי אגף-העתיקות, בהנהלתו של המרצה, שנעזר בצוות של 12 עוזרים וכ-40 פועלים. החפירות מומנו בחלקן הניכר על-ידי החברה לפיתוח אשדוד.

אחרון המרצים במושב זה היה ד"ר ל. קדמן, שדבריו הוקדשו למחקר הנומיסמאטי בישראל ובארצות השכנות בשנותיים האחרונות.

במרכז המחקר הנומיסמאטי בישראל עומד היום "הקורפוס של מטבעות ארץ-ישראל", שיכלול בשמונה-עשר כרכיו את כל המטבעות, שנטבעו כאן במשך למעלה מ-2000 שנה. עד עכשיו הופיעו שלושה כרכים ממנו, ובשנתיים הבאות יצאו לאור ארבעה כרכים נוספים. החומר הנומיסמאטי, העומד היום לרשותנו, עולה פי שניים וחצי על זה הנכלל בקטלוגים ובספרי-היסוד המקובלים.

בעקבות המחקר הנומיסמאטי של השנים האחרונות נקבע הסדר כרונולוגי חדש של המטבעות היהודיות העתיקות. ברור היום, שהטיבעה האוטונומית של המטבעות היהודיות התחילה רק בימי יוחנן הורקנוס הראשון, לאחר השנה הגורלית 128 לפסה"ג. המטבעות עם הכתובת "לגאלת ציון", שקודם-לכן ייחסו אותן לשמעון המקבי, נטבעו, לאמיתו של דבר, רק כעבור מאתיים שנה, היינו, בימי המלחמה ברומא (66-73 לספה"ג) ובעת ובעונה אחת עם השקלים והמטבעות בעלי הכתובת "הרות ציון". מחקר יסודי של כתב המטבעות היהודיות, שהוזנה עד כה, הוכיח, שאין הוא חיקוי של הכותב העברי הקדום מתקופת מלכויות ישראל ויהודה, אלא חוליה מיוחדת בהתפתחות הכתב הקדום, שהיו לו צורות מיוחדות בכל אחת משלוש תקופות-הטיבעה היהודי האוטונומי, שהן תקופות: החשמונאים, מלחמת היהודים ומלחמת בר-כוכבא. מתוך חקירת כתב-המטבעות נתברר, שכתב השומרונים קיבל את צורתו הנוכחית רק במאה הראשונה לספה"ג, היינו, 500 שנים יותר מאוחר מכפי שהיה מקובל לחשוב עד כה. באשר למטבעות הערים בארץ-ישראל נקבע, על-יסוד המחקר הנומיסמאטי החדש ובניגוד לדעה המקובלת, שאין לראות במאה הג' לספה"ג תקופה של ירידה והתפוררות, אלא תור של עלייה גדולה בכמות ובטיב של מטבעות הערים, שהן עדות נאמנה לתנאים הכלכליים ולמגמות הדתיות של אותה תקופה. בעוד שהאלים האולימפיים הקלאסיים נעלמים מהמטבעות של ערי הארץ, הרי מופיעות דמויות, המסמלות את השאיפה לפנתאיון ולהשלטת אל אחד עליון בעולם.

המחקר הנומיסמאטי בסוריה, לבנון, ירדן ומצרים, שלא כמחקר בישראל, מרוכז בדי אנשים מן החוץ בלבד, ובייחוד חוקרים מאירופה. בחקירת המטבעות הערביות

בחברה להקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה

והמוסלמיות עוסקים היום חוקרים מכל הארצות, אך לא הערבים בעצמם. מצב המחקר הנומיסמטי בהודו דומה לזה בבישראל.

במחקרים הנומיסמטי וההיסטורי נודעת חשיבות מיוחדת למטמונים של מטבעות עתיקות, שנתגלו בארץ בשנים האחרונות, ובעיקר לגדול שבהם, הוא מטמון הר־הכרמל, הכולל 4,500 שקל־כסף, שנטבעו בצור בין השנים 30 לפסה"נ ל־54 לספה"נ. כל הסימנים מעידים, שמטבעות אלו הועברו לירושלים כמס לבית־המקדש, אך מפחד הגליונות הרומיים הן הוטמנו באביב של שנת 67 לספה"נ.

ה מ ו ש ב ה ח מ י ש י

(י"ט בתשרי תשכ"א — 10.10.60)

היושבראש מר מ. קול פתח את המושב בשעה 3 אחר־הצהריים.

בכינוס זה הונהג חידוש: מסירת סקירות קצרות על החפירות והתגליות הארכי־אולוגיות האחרונות.

פ ר ו פ' מ . ש ט ק ל י ס ס ק ר את הפירותיו בנחל־אורן .

האתר הנדון, שנתגלה בשנת 1935, משתרע על הגדה הצפונית של נחל־אורן, במורדותיו הדרומיים של הכרמל. החל בשנת 1954 נערכו במקום חפירות במשך חמש עונות, ואילו אלו של העונה השישית עומדות להסתיים בסוף אוקטובר ש"ו. עד עכשיו נחשפו שני גושים רצופים מבהינה סטראטיגראפית: העליון — ניאולייתי, והתחתון — מיסולייתי. המבנים, שנתגלו בשתי השכבות, שונים אלה מאלה לחלוטין מנקודת־ראות ארכיטקטונית. המכלול הלייתי הוא מן הניאולייתיות הארצי־שיראלי, המכונה טהוני, שאמנם כאן יש לו פנים חדשות. ניתן להבחין בבירור בשני שלב־תרבות, שהם שונים זה מזה מהבהינות הארכיטקטונית, הסטראטיגראפית והלייתית. בשני השלבים הניאולייתיים לא נמצאו כלי־חרס, ועל־כן יש לייחסם לשלב הטרומ־קיראמי של הניאולייתיקון. שניהם מעידים על מעבר למשטר כלכלי, שהיה מבוסס על ייצור מזון וארגון חברתי.

פ ר ו פ' י . י ד י נ סיכם את תוצאות הפירת־הנסיון במגידו.

בינואר 1960 ביצע המרצה, שנעזר על־ידי האדריכל ע. דונאייבסקי וכמה סטודנטים מן המחלקה לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית, חפירות במשך כמה ימים במגידו. תוצאותיהן מפיצות אור חדש על שתי בעיות חשובות, הקשורות בתקופת השכבות הישראליות במגידו בכלל ואלו של שלמה בפרט. להלן ניתן סיכום של עיקרי הדברים:

החופרים האמריקאניים — מטעם המכון המזרחני של אוניברסיטת שיקאגו — גילו מתחת לחומה הגדולה, היא חומת "הקדמות והנסגות", שיחסה על־ידיהם (בדומה למבני־האורות הצמודים) לימי שלמה, ארמון גדול בנוי אבני־גזית יפות. סגנון

הבנייה והסיתות היה זהה עם זה של השער בעל ששת התאים ושני המגדלים, שאף הוא יוחס לשלמה, והיווה, כפי שהיה נדמה, חלק בלתי-נפרד של חומת "הקדמות והנסגות". מתוך הנחה, שהאורות והחומה הצמודה להן נבנו על-ידי שלמה (תוך הסתמכות על הידיעות שבמקרא, ששלמה הקים את מגידו, הצור וגזר, מצד אחד, ואת ערי הרכב, מצד שני), היו החוקרים אנוסים להעלות אחת משתי אפשרויות: א) שהארמון המפואר הוקם על-ידי דויד והיה מבנה מבודד בעיר בלתי-מבוצרת, הנחה, שאין לה סמוכין במקרא; ב) שהארמון נבנה על-ידי שלמה בראשית מלכותו ונהרס על-ידי, שעה שהקים את חומת "הקדמות והנסגות", האורות והשער.

נושא אחר לביורור היה צביונה של חומת "הקדמות והנסגות", שיוחסה לשלמה עצמו, במיוחד לאחר החפירות בחצור. בעוד ששער שלמה, שנתגלה בחצור — הוזה בכל עם השער בעל ששת התאים ושני המגדלים של מגידו — היה קשור עם חומת-הסוגרים, הרי היה זה של מגידו קשור, כביכול, עם חומה עבה, בעלת "קדמות ונסגות", שונה במהותה מבחינה טאקטית והנדסית מחומת-סוגרים. שוני זה בלט בעיקר לאחר שהמרצה זיהה את שערו של שלמה בגזר, שאף כאן היה קשור עם חומת-סוגרים. כתוצאה מן הנ"ל הניח המרצה, שגם במגידו היתה קיימת בימי שלמה חומת-סוגרים, שלאחר הריסתה "נקברה" על-ידי חומת "הקדמות והנסגות", שהוקמה מעליה — תהליך מעין זה שנתגלה בחצור.

מטרת החפירה בגזרה הצפונית-מזרחית של התל היתה אפוא לבדוק בעיות אלו על-ידי ביצוע "חתך" דרך חומת "הקדמות והנסגות" וכמה מבנים סמוכים לה, שנראו בתצלומי האוויר. העובדות שנתגלו מסייעות לפתרונן של הבעיות הנזכרות. מתחת לחומת "הקדמות והנסגות" נחשף ארמון מפואר, שהוא זהה בסגנון בנייתו עם הארמון, שנתגלה על-ידי האמריקאים, ועם השער של שלמה. יסודותיו של ארמון זה נחשפו לא רק מתחת לחומת הנסגות והקדמות, אלא אף מתחת לאורות הסמוכות.

משני צדי הארמון ומתחת לחומת הקדמות והנסגות נתגלו שרידים של חומת-סוגרים, שהיא בנויה בחלקה מאבני-גזית והות עם אלו של מבנה השער. מתוך התגליות הנ"ל ניתן להסיק בוודאות: 1) שצביונה של חומת-מגידו בימי שלמה היה זהה עם זה של הצור וגזר, כלומר, שהיתה זו עיר בעלת מצודות, הקשורות ומוגנות על-ידי חומת-סוגרים, שער בעל שישה תאים ושני מגדלים. 2) שיש לייחס את מבני האורות לתקופה, שבאה מיד לאחר שלמה. מתוך התעודות האשוריות של שלמנאסר הג', המזכירות את אחאב כאחד מגדולי מלכי המזרח הקרוב — מבחינת מספר המרכבות שהיו ברשותו — ניתן להסיק, שהאורות, חומת הקדמות והנסגות והשער בעל ארבעת התאים, הבנוי על-גבי שער-שלמה, הוקמו על-ידי אחאב. בעקבות עובדות אלו יש הכרח לבדוק מחדש כמה עניינים, הקשורים בסטראטיגרפיה ובקיראמיקה של מגידו הישראלית.

בחברה להקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה

ד"ר י. קפלן סקראת הפירות יפושנת תש"ך.

הפירות אלו התרכזו בשתי נקודות: בחלק הצפוני־מערבי של השטח, שנחפר בשנים 1955—1958, ובבית־המרחץ התורכי.

באתר הראשון נחשפו יסודותיה של פינת־מצודה בנויה באבני־גזית. מהם נשתמרו ארבעה נדבכים, השקועים בתוך מבנה של עפר כבוש, מהתקופה הכנענית התיכונה ב, הממצאים שברשותנו אינם מספיקים לקביעת זמנה המדויק של המצודה, אך מסתבר, שלפנינו קטע ממצודת יפו הפרי־חשמונאית, שנבנתה, כנראה, במאה הג' לפסה"ג. בעקבות שיפוצים, שנערכו בבית־המרחץ התורכי, הסמוך לבניין מוזיאון יפו, נתגלו שרידי ביצורים קדומים. בחפירה נחשף קטע של חלקלקה, הנמשך מדרום לצפון. לחלקלקה זו ציפוי היצוני מלוחות־אבן, שמתחתיו מופיעות לסירוגין כמה שכבות של חול, אדמה שחורה, חמרה, כורכר לבנבן ולבני־טיץ' מיובשות בשמש. עבין של כל השכבות הוא כ"מ 5'. עניין מיוחד מעוררות שכבות הלבנים המיובשות בשמש, שגדלה של כל אחת מהן הוא $11 \times 38 \times 58$ ס"מ, שנועדו למנוע את דרדרון של שכבות העפר השונות במדרון. לפי הממצא, שנתגלה בחלקלקה זו, נקבע, שהיא מהמאה הט' לפסה"ג, היינו, מהתקופה הישראלית. הממצא כולל כלי־בוא מקיפרוס, כלים פלשתיים ועוד. לגילוי החלקלקה נודעת חשיבות מיוחדת, שכן באמצעותה אפשר לקבוע את גבולו המזרחי של התל העתיק של יפו.

ד"ר א. בירן הרצה על הפירות הארכיאולוגיות מעבר לגבול.

בשנה האחרונה גברה הפעילות הארכיאולוגית גם מעבר לגבול ובממלכת ירדן, החוקרים העלו תגליות חשובות מנבכי האדמה בשכם, בית־אל, גבעון, דותן, תולילאת ע'סול ומקומות אחרים. בע'סול ביקשו החוקרים לברר, אם היתה תקופת־יישוב אחת בשטחים שנחפרו ואם ארבע "השכבות" שנתגלו תיהפנה גם בשטחים חדשים. בעצם לא באה הבעיה על פתרונה, אך נתגלו תמישי־יקיר (פרסקות) מעניינים, בכללם אחד עם תמונת היה, שאפשר היא ציור של אריה או נמר.

בשכם נפתחו הפירות בשטח הצפוני של תל־בלטה, שבו לא פגעה יד החופרים הגרמניים. נתגלו ארבע שכבות הלניסטיות (מהמאה הר' עד המאה הב' לפסה"ג). בתקופה זו ניסו השומרונים להעלות את חשיבותה של שכם על זו של ירושלים. העיר נחרבה, כנראה, על־ידי יוחנן הורקנוס בשנת 107 לפסה"ג. החופרים המשיכו כאן בחפירת המקדש, שאולי הוא מקדש "בעל ברית", שהוקם במאה הי"ז ונהרס, כנראה, על־ידי המצרים בשנת 1550 לפסה"ג. בתקופת הברונזה המאוחרת נבנה מקדש קטן יותר, שאפשר הוא המקדש, שבני־ישראל מצאו בשכם (דברים כז ויהושע כב). בקרקע הבתולה מתחת למקדש נמצאו שרידי־יישוב כלקוליתיים מהאלף הרביעי. נתגלתה כאן חותמת עברית מהתקופה הישראלית (מהמאה הח' לפסה"ג), ועליה האותיות הברורות "למבן". לדעת החופרים, ניתן לפרש את המלה כקיצור של "ה" הוא מורי", "מדריכי".

הכינוס הט"ז לידיעת הארץ

בבית-אל גילו החופרים מקדש מתקופת הברונזה התיכונה מאותו סוג ומבנה של שכם. הוא הוקם, כנראה, בשנת 1700, חודש כמאה שנה לאחר-מכן ונהרס לגמרי בשנת 1550. המקום נעזב לחלוטין וכוסה בסלעים ואבנים. לא נמצאו שרידים ממקדש בית-אל הישראלי, וייתכן כי המקדש נבנה על יסודות המקדש הכנעני ונהרס עד היסוד על-ידי יאשיהו.

בגבעון המשכו החוקרים בחפירות ה"יקב". כן ניסו לקבוע את תולדות היישוב כאן. בעונה זו נמצאו שרידי קברים מתקופת הברונזה המאוחרת, עובדה הנוגדת את המסקנות שהוסקו מתוצאות החפירה בעונה הקודמת.

הגב' לינק נתבקשה למסור דין-וחשבון על פעולותיה של משלחת לינק לארכי-אולוגיה תתי-מית. היא סקרה את הפעולות התתי-מיות בחוף קיסרי ובכנרת.

אחרון המרצים במושב זה היה מר א. לינדר ממעגן מיכאל, שדבריו הוקדשו לעבודות, שנערכו בישראל בשדה הארכיאולוגיה התתי-מית. ראשיתו של ענף הארכיאולוגיה התתי-מית, שזכה להתפתחות מיוחדת באיזור הים התיכון, נעוצה במציאותיהם המקריות של שולייספוגים, דייגים וחובבי-צלילה, ומטרתו היא לערוך מחקרים שיטתיים של נמלים קדומים, נתיבי ספינות הסחר הימי בימי-קדם ועוד. בשנים האחרונות העלו דייגים ישראליים ברשתותיהם שפע של כלי-חרס מזמנים שונים. כתוצאה מכך הונה יסוד לפעולה שיטתית בתחום זה. בקיבוץ מעגן מיכאל הוקם מוזיאון ימי קטן, שסביבו נתארגן חוג ארצי לארכיאולוגיה תתי-מית, שעם חבריו נמנים צוללנים מומחים ושוחרי עתיקות, הפועלים בהתנדבות. החוג מסונף לחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ומקבל עזרה מלאה מחיל הים, האוניברסיטה העברית ואגף העתיקות. בתום תקופת-ההכנה, שבה נרכש — בין השאר — נסיון בחפירות תתי-מיות בהדרכתה של המשלחת האמריקאית, בראשותו של מר א. לינק, ביצעו חברי החוג סקר תתי-מי בימה של דור. במשך 8 ימי-צלילה נאסף חומר עובדתי רב, העשוי להעשיר את ידיעותינו על תולדות העיר. יש בכוננתו של החוג לערוך בעתיד סקרים נוספים לאורך החוף, כשלב-ההכנה לקראת ביצוע חפירות תתי-מיות.

המושבישי

(י"ט בתשרי תשכ"א — 10.10.60)

היושב-ראש ד"ר א. בירן פתח את המושב בשעה 5.30 אחר-הצהריים.

הגב' טרודה דותן הרצתה על "חידת קנוסוס". חוקרי התרבות של הים האגאי מחולקים בדעותיהם בעניין התרבות המינואית של כרתים. אבי האסכולה האחת, הוא סר ארתור אוונס, מגלה קנוסוס, טרען, שזו היא

בהברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה

התרבות המרכזית של הים האגאי בתקופה המינואית המאוחרת, ויחסה לתרבות המיקנית הוא חד־צדדי, כלומר, התרבות המיקנית היא פרי התרבות המינואית; ואילו בני האסכולה השנייה, שהשקפותיה מבוססות על גילויים חדשים ביוון, גורסים, שהתרבות המיקנית מקורית היא ואינה היקוי למינואית. לדעתם, ניכרות השפעות מיקניות מובהקות בכרתים כבר בתקופה המינואית המאוחרת ב', היינו, במאה ה־ט"ו לפסה"ג.

אמנם שתי אסכולות אלו מחזיקות בסברה, שחורבנו של ארמון מינוס בקנוסוס חל בסוף התקופה המינואית ב', היינו, סמוך לשנת 1400 לפסה"ג, בקירוב. עם הורבן זה נסתיימה תקופת גדולתה של התרבות המינואית, ולאחריה באה תקופת התנוונות, המיוצגת על־ידי יישוב ארעי בלבד על הריסות הארמון המפואר של התקופה הקודמת. לשלב האחרון של קיום הארמון יוחסו אלפי לוחיות־החרס, הרשומות בכתב הליניארי ב', פענחו של כתב זה בתחילת שנות החמישים וכן הגילוי, שהוא כתוב בשפה היוונית, חיזקו את עמדתה של קבוצת־החוקרים, הטוענת להשפעה מיקנית, כלומר יוונית, על התרבות המינואית כבר במאה ה־ט"ו לפסה"ג. על־יסוד פענוח זה עוררו שני חוקרים — הארכיאולוג בלגן והבלשן פלמר — את בעיית הזמן, שבו חרבה התרבות המינואית.

נסינו של פלמר לשנות את תאריך־החורבנה המקובל של קנוסוס עורר הדים חזקים בעולם המדע, הן מחמת השיבותו של העניין לגבי חקר התרבות היוונית והן בשל אפיו הסנסאציוני של הפרסום, המפריך את גישתו של אוונס, אחד מגדולי הארכיאולוגיה האגאית. קיים פער של כ־200 שנה בין לוחיות קנוסוס לבין אלו שנתגלו בפילוס ובמיקני, שהוא מפתיע במיוחד לנוכח הדמיון הגדול, מבהינת האפיגראפיה ומבהינת התוכן, בין הארכיונים מקנוסוס, פילוס ומיקני, הנותנים יסוד להנחה, שהם בני אותה תקופה. לנוכח הוודאות שבקביעת תאריך הכתובות מיבשת יוון לתקופה המיקנית המאוחרת ג', היה הכרח לבדוק מחדש את תאריךן של לוחיות קנוסוס ואת אפשרות ייחוסן לפרק־זמן מאוחר יותר. ההוכחה נתבססה על מחקר פילולוגי משווה של הלוחיות ועל בחינת תכנן וציורי ההפציים שעליהן, המעידים על קשרים הדוקים בין יבשת יוון לבין קנוסוס במאה ה־י"ג לפסה"ג, ולסוף על בדיקה סטראטיגרפית של המקומות, שבהם נמצאו הלוחיות בארמון קנוסוס, ושל הממצאים, שנתגלו עמן והקובעים את תאריךן.

כבר ב־1957 ניסה הארכיאולוג בלגן לבדוק מחדש את הסטראטיפיקאציה של לוחיות קנוסוס, אך לא היה בידו חומר מספיק לכך. היה זה פלמר, שבהתירתו למציאת הסבר לא־יההתאמה בין מסקנותיו הפילולוגיות לבין העובדות הארכיאולוגיות הגיע ליומן החפירות, שהיה גנוז במחסני המוזיאון האשמוליאיי באוכספורד. מתוך התיאורים המפורטים, התכניות והציורים שביומן זה נתברר לו, שאונס לא דקדק במסירת העובדות. בדיקה מחדשת של ממצא ארכיוני קנוסוס מהייבת, לדעתו של פלמר, שינוי בהשקפותינו המקובלות על ההיסטוריה של קנוסוס במאות ה־י"ד—ה־י"ג לפסה"ג; ובהתאם לכך יש לכלול את קנוסוס במסגרת המדינות, שבהן שלטה התרבות המיקנית.

שחרבה, ככל שאר תרבויות יוון באותה תקופה, בקנוסוס עם הכיבוש הדורי ב־1200 לפסה"ג, ולא ב־1400 לפסה"ג, לפי הדעה המקובלת.

האדריכל ע. דונאייסקי מסר דין־וחשבון על עונת־החפירות העשירית בבית־שערים.

החפירות נערכו השנה מטעם החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, בהנהלתו של הפרופ' ב. מזר. חברי המשלחת היו: י. אלגביש, מ. יפה והמרצה. התצלומים הוכנו על־ידי י. שווייג. י. אבירם סייע בסידורים האדמיניסטרטיביים.

בעונה הנדונה נפתרו בעיות מספר, שנתעוררו בעונת־החפירות השמינית; והעיקר רית שבהן היתה זו של תולדות המערה 24, שבה נמצאו מאות של גרות־חרס וכלי־זכוכית. נקבע, שבתולדותיה יש להבחין ארבעה שלבים. בשלב א', שהוא התחלת המאה הג', הותקנה המערה כמקוואה־מים ציבורי לצרכי המבקרים בבית־הקברות ושימשה למטרה זו עד חורבן בית־שערים על־ידי גאלוס קיסר בשנת 352 לפסה"ג. בשלב ב' הוזנח המקוואה ונתמלא סחף בגובה של 3 מ', בקירוב. בשלב ג', שהוא סוף המאה ה־7 ותחילת המאה ה־8, היה קיים במערה יישוב ארעי. לשלב זה יש לייחס את בורי המטמון, שנחשף בעונה השביעית, ובור נוסף גדול יותר, שנתגלה באותה עונה, שאף הוא הכיל גרות־חרס וכלי־זכוכית. הזמן של השלב ג' נקבע על־סמך המטבעות, שנמצאו יחד עם הכלים הנ"ל. השלב ד' חל בתקופה הערבית הקדומה, שבה נשדד רובם המכריע של הכלים, שהוטמנו בבור הגדול. הפרופ' מזר משער, שאוצר־הכלים נפל בידי היהודים כשלל־מלחמה בתקופת שיתוף־הפעולה בין יהודים לפרסים במל־חמתם בשלטון הנוצרי, והוא הוטמן עד יעבור זעם.

נתונים רבים, שהצטברו במשך עשר עונות־החפירות, אפשרו לנו לקבוע את מהלך הדרכים, המקשרות את שטח בית־הקברות עם העיר גופא. נתברר, שהיו אלו בעיקר דרכי קשר עם מיכלי־המים הגדולים, הנמצאים למרגלות הגבעה; דרך אחת נמצאת בקצה הצפוני־מזרחי של הגבעה, ואילו דרך שנייה — כנראה, בקצה הצפוני־מערבי שלה. נוסף על הדרכים, שחיברו את שטח בית־הקברות עם העיר, עברה למרגלות הגבעה דרך, ששימשה קשר בין המערכות השונות. בריכות־המים התת־קרקעיות נתמלאו על־ידי עצירת מיהגשמים, שזרמו בתוך הוואדי, והועברו במוליכי־מים תת־קרקעיים לתוכן. נוסף על מיהגשמים, שזרמו בתוך הוואדי, נוצלו מיהגשמים, שזרמו במדרונות, על־ידי התקנת טראסות, שעצרו את מיהגשמים וכיוונו אותם אל מיכלי־המים (המקוואות). בעיר עצמה נאגרו מיהגשמים מגגות הבתים ומהחצרות בתוך בורות הצובים בסלע.

מר ל. י. רחמני הרצה על מטמון מטבעות אלכסנדר.

ביוני 1960 נתגלתה באדמות תל אט־טיר (בין קוממיות לחורבות חתה) פכית עם 59 טטראדראכמות ו־4 דראכמות. הדראכמות הן העתקות מקומיות של הטיפוס האתונאי. בעוד שהטטראדראכמות הן ברובן טביעות מכל חלקי ממלכתו של אלכסנדר, שנטבעו בסוף המאה הג' לפסה"ג, מטבע אחת של אנטיגונוס משנת 312 לפסה"ג.

בחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

לערך, מציינת, כנראה, גם את מועד הטמנת המטבעות, שהוא: ימי הנצחון של תלמי על צבאות אנטיגונוס ליד עזה.

על כמה מן הטטראדראכמות נמצאו חריתות ארמיות, אותיות, תשליבי-אותיות, שמות ומלים. חריתות ממין זה נמצאו על מטבעות אלכסנדר, שנטמנו ב-318 לפסה"נ בדמנהור שבמצרים התחתית. אפשר נועדו החריתות לציון זכות-השימוש במטבעות באיזור מסוים, או שהן שימשו אישורים לערך המתכתי שלהן.

מ. מ. פראוסניץ סקר את החפירות באכזיב.

זו הפעם השלישית נערכות חפירות בבית-הקברות הפניקי, שנמצא מדרום לתל הידוע של אכזיב. כבר בעונת-ההפירות הראשונה, שנתקיימה בתקופת המאנדאט הבריטי, בהנהלתו של הפרופ' בן-דור, נתברר, שלמערכת-הקברים כאן נודעת חשיבות רבה לחקר הקשרים בין שבט אשר לבין אנשי-צור וכן ביניהם לבין היישובים הפניקיים שמעבר-לים. אותן הפירות העשירו גם את ידיעותינו על צורות הקבורה, שהיו מקובלות על בני-ישראל ואנשי-צור מתחילת התקופה הישראלית השנייה עד לכיבוש האשורי (תחילת המאה ה-ח').

בעצם נתגלו שני סוגי קבורה: לפי האחד מהם נקבר המת בתוך קבר הצוב, כשהוא מונח פרקדן, והמנחות הושמו מסביב לשפת הקבר, ואילו לפי הסוג השני הושמו המנחות בכור, שנחצב סמוך לקבר. כל הקברים המונומנטאליים הם מן הסוג השני, ויש בהם מערת-קבורה ופיר עם מנחות. אפשר להבחין בין קברים אלה לבין הפשוטים יותר, לפי צורת המצבות והכיפות, שסגרו את פי הקבר. אותם קברים הם מתקופה מאוחרת יותר, בעיקר מהמאה ה-ח'. בשטח בית-הקברות נמצאה קבוצה נוספת של קברים, שיש לייחסה לתחילת התקופה הפרסית. מעניין לציון, שצורת הקבורה בהם דומה לזו שהיתה נהוגה במאה ה-ח'. באיזור החפירות לא נתגלו קברים מאוחרים מאמצע המאה ה-ה'.

בכלל הממצאים, האפייניים לסוגי-הקברים הראשון, ראויים לציון: קנקנים יש-ראליים מן הטיפוס השכיח (על אחד מהם נתגלתה כתובת בכתב-יד ובדיו בעלת ארבע אותיות: ג ר ב ן). כלי בשם זה נזכר בכתבי ייב, במשנה ובתלמוד. במקרה זה מציינת הכתובת את קיבולו של הקנקן); נרות ישראליים, שבסיסם מעוגל; צלחות ופכיות שומרוניות וכלים גדולים וממורקים בצבע אדום, שקושטו בפסים שחורים. לסוגי-הקברים השני אפייניים כלים מהטיפוסים השכיחים בקפריסין, כגון האמפורה בעלת הקישוט השחור על הרקע האדום. בין הממצאים מהתקופה הפרסית הקדומה מעורר תשומת-לב מיוחדת פסל של אשה הרה. מבחינת הצורה והעיבוד דומה הוא לפסלים אחרים מאותו סוג, שנמצאו באזורים פניקיים על חופי הים התיכון.

אחרון המרצים במושב זה היה ד"ר ח. תדמור, שדבריו נסכו על הכבד הבלתי-מצור.

עם התגליות המעניינות ביותר בחפירות הצור ב-1958 נמנים שני שברי צלמיות

הכינוס הט"ז לידיעת הארץ

של כבד, עשוי הרס, ועליהם כתובות בבבלית. הם נתגלו בשטח ח', שכבה 2, בשפך של כליהפולחן שליד המקדש הכנעני מן המאה הט"ו, שבו נמצאו שני שברייכבד נוספים, שאינם מצטרפים לקודמים, ואין עליהם כתובות. טבעי הדבר, ששברייכבדים נתגלו בין כליהפולחן ליד מקדש, שכן רב היה ערכם בפולחן בכל הקשור בהגדת עתידות.

כבר מסוף האלף השלישי לפסה"נ היתה קביעת העומד להתרחש עליפי ההסתכרות בכבד של כבש, המוגש קרבן לאל, אמצעי-הנחש העיקרי שבידי כוהני בבל. באשור, למשל, היה נחרץ לעתים גורלם של מאורעות מדיניים רבייחשיבות בידי הכהנים הרואים בכבד, בהתאם לאותות-הסתר, שהיו ידועים להם בלבד.

תורת-הנחש בכבד, שמקורה במסופוטאמיה, התפשטה ברחבי המזרח הקדמון והגיעה עד לאיטליה. עדים לכך דגמייכבד האטרוסקיים ומסורות מפורשות בספרות הקלאסית. הראייה בכבד אף נזכרת בס' יחזקאל: "כי עמד מלך בבל על אם הדרך בראש שני הדרכים לקסם קסם קלקל בחצים שאל בתרפים ר א ה ב כ ב ד" (שם, כא, כו).

שיטת-הנחש היתה תורת-סתר מסובכה. אברי הכבד (היותר, המכה וכו') צוינו בשמות מיוחדים, והשטח נחלק לחלקים מוגדרים, כגון: "אצבע", "דרך", "מעמד" ועוד. סימנים מיוחדים בצדם השמאלי של אברים מסוימים התפרשו כנושאי-פורענות, ואילו סימנים אחרים בצדם הימני — כמבשרי-טוב.

שני אמצעי-עזר עמדו לרשות הכהנים המסתכלים בכבד בפירוש האותות, שהר פיעו לעיניהם: (א) רשימות על טבלות-טין, שבהן פורטו האותות בכבד ופשרם; (ב) דגמייכבד עשויים טין עם סימני האותות — דגמים, שלא היו מרובים. עד עכשיו נתגלו ברחבי המזרח הקדמון דגמייכבד (נושאי כתובות) מבבל העיר, מאשור העיר, ממארי ומבוע'זכו. אף בארץ-ישראל, במגידו (שכבה 7), נתגלו שני דגמייכבד, אמנם ללא כתובות.

במסגרת זו תופסים שברי דגמייכבד מחצור מקום מיוחד במינו, שכן זו היא הדוגמה הראשונה — ולפי שעה היחידה — של כבד עם כתובת בבלי, שנמצאה בארץ-ישראל. הכתובת, הרשומה בכתב-היתדות הבבלי מן המאה הט"ו, בקירוב, ושפענוחה אינו קל — מכילה משפטי פורענות קצרים, כגון: "אויב יעלה על ארצי", "מלך יכניע מלך", "עבד ימרוד באדוניו". לכתובת שעל הכבד מחצור אין הקבלות ישירות בכבדים הידועים לנו ממסופוטאמיה וחשיבותה רבה לחקר ספרות-הנחש במזרח הקדמון.

ה מ ו ש ב ה ש ב י ע י

(י"ט בתשרי תשכ"א — 10.10.60)

המושב האחרון, שנערך בחסותה של עיריית ירושלים, נפתח בשעה 9 בערב באולם המרכזי של "בנייני-האומה" והיה פתוח גם לציבור הרחב. מר א בא א ב נ, שו החינוך והתרבות, ניהל את המושב והשמיע דברי הערכה והוקרה לחברה לחקירת

בהברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה

ארץ־ישראל ועתיקותיה על פעולותיה המבורכות בשדה הפצת ידע הארכיאולוגיה ברבים. מר אבן סקר את הפעילות הארכיאולוגית בארץ מאז קום המדינה וציין, בין השאר, שבשתיים־עשרה השנים האחרונות התקיימו ברחבי המדינה כ־400 תפירות ארכיאולוגיות.

ר ב־א לוף ח. ל ס ק ו ב , ראש המטה הכללי, שהביא את ברכת צה"ל לכינוס, אמר בין השאר :

איני ארכיאולוג ולא מצאתי בשום הגדרה של תפקידי צה"ל — אפילו מתקופת כהונתו של רב־אלוף י. ידן — סעיף על כך, שעלינו לעסוק בארכיאולוגיה. התודות והשבחים המרובים, שהושמעו על חשבוננו בזמן האחרון, עשויים להטעות את שכנינו לגבי תועלתו האמיתית של צה"ל. בעצם סייענו למבצע של מדברי־יהודה בהתאם להחלטת שר־הבטחון ומתוך גימוק נוסף, ממשי ביותר שבבילנו. בתגלית האחרונה נגשר גשר על־פני פער של כאלפיים שנה בין לוחמים יהודיים ; עד התגלית היה קיים גשר ספרותי בלבד, ואילו עכשיו הוא דבר שבמציאות. קשה לי לתאר לכם — אך ודאי תבינו בקלות — את השוני בהרגשתו של הלוחם היהודי העובר במקום התגלית לפניה ואחריה. על הרגשה זו ועל התורה שאתם מקנים לצה"ל — שאו תודה.

מ ר ז ל מ ן ש ז ר בירך את הכינוס בשם הסוכנות היהודית והביע משאלה, כי החברה תרחיב את תחום פעילותה ותקיף גם את תולדות המאוויים והמעשים לגאולת הארץ מימיי־קדם ועד הדורות האחרונים. הוא הזכיר את דגניה, אס־הקבוצות, שבימים אלה מלאו לה 50 שנה.

מ ר מ . א י ש־ש ל ו ם הביא את ברכתה של עיריית ירושלים. ואלה עיקרי דבריו :

יש להחזיק טובה לחברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה על האפשרות, שהוענקה על־ידיה לתושבי ירושלים ולבאים אליה מרחבי הארץ, לשמוע על מבצע מדברי־יהודה ועל מכתבי ברי־כוכבא מפיו של פרופ' יגאל ידן, שכן גילוי שרידי־עדויות אלה מתקופת המרד הגדול ברומי יש בו כדי להרעיד לבו של כל יהודי. לנו, אזרחי מדינת־ישראל, הארכיאולוגיה היא בבחינת מדע שימושי, שהרי ממחישה היא מאורעות ודמויות, מקומות ומעמדים מן העבר הרחוק ומקרבת אותם לתודעת העם.

טבעית היא התעניינותו של הנוער בתחום זה, שהוא רואה בו, בצדק, גשר בין העבר וההווה בדרכו לקראת העתיד. השתתפותו של צה"ל במבצעי החברה מסמלת בצורה מובהקת גישה זו. תקוותנו היא, שבמרוצת־הזמן תהיה ירושלים לאכסניה של קבע לכינוסים לידיעת ארץ־ישראל, שהרי אין עוד מקום בארץ הראוי כמותה לכך. יש להודות לחברה על הוצאת הכרך השישי של "ארץ־ישראל", המוקדש לזכרו של מ. נרקיס ז"ל, מנהל "בצלאל" ואיש ירושלים, ובמיוחד יש להעלות על נס את רוח ההתנדבות למופת, שבה חזורים ראשי החברה ופעיליה.

נשיא המדינה מר י. בן-צבי השמיע דברי-ברכה לחברה ולבאי הכינוס ולאחר מכן הרצה על כתר-התורה של בן-אשר.

בבית-הכנסת העתיק שבחלב נשמר כתב-יד שלם של תנ"ך, הידוע בשם "כתר-תורה של בן-אשר", שזכה להערכה הן מצד היהודים שומרי-המסורת והן מצד חוקרי המקרא שבקרב אומות העולם. בסוף נובמבר 1947, בעקבות החלטת האו"ם על הקמת מדינה יהודית בחלקה של ארץ-ישראל, נחרב בית-הכנסת בידי פורעים ערבים, וכל ספרי-הקודש ותכשיטי-הקדושה שבו נשדדו. למזלנו, ניצל רובו הגדול של כתב-היד הנזכר, והוא שמור עכשיו בידיים נאמנות ועומד לרשותם של אנשי-מדע, השוקדים על בדיקת השארית ופרסומה המלא.

בעולם שרדו ארבעה כתרי-תורה קדומים: של קהיר, של לינגראד, של הבריטיש מוזיאום בלונדון ושל חלב, שהוא החשוב כולם. בפעם הראשונה זכה המרצה לראות "כתר" זה בביקורו בבית-הכנסת בחלב, בחגיגה-סוכות תרצ"ז, שבקבותיו פרסם את הקולופון שלו בקובץ "אזכרה", כרך ה.

בסוף ה"כתר" באה רשימה, הכוללת את שמות הסופר כותב הספר, שהוא ר' שלמה בן-בויאעא, והמגיה הבודק, שהוסיף גם את הטעמים והמסורת, שהוא ר' אהרן בן-משה בן-אשר. ידוע לנו, שבן-אשר חי במחצית הראשונה של המאה העשירית לספה"ג והיה ממשפחת המגיהים ובעלי המסורת המפורסמים לבית בן-אשר — כנראה, דור אחרון לנקדניטבריה. הספר נכתב זמן-מה קודם לכן, כלומר, בסוף המאה התשיעית או בתחילת העשירית, ולא יאוחר משנת 910, עליידי ר' שלמה בן-בויאעא, סופר סת"ם ממשפחת סופרים ומגיהים מפורסמים, שחיו בארץ-ישראל במאות התשיעית והעשירית. שם זה מופיע גם בכתר-תורה אחר (מצ'פוט קלעה). בכתר-תורה שלישי, שנכתב עליידי בן אותה משפחה, רשום במפורש התאריך, שבו נוקד הספר עליידי ר' אפרים בן-בויאעא: שנת 1241 לשרת, שהיא שנת 930 לספה"ג. נראה שהקולופון שב"כתר" הוא מפרק-זמן מאוחר יותר; מסתבר, מאמצע המאה האחת-עשרה.

בראש ה"כתר" באות שתי רשימות בערבית המדוברת בפי היהודים, באותיות עבריות, שבהן נאמר: (א) ש"הכתר קודש לה' על ישראל הרבנים השוכנים בעה"ק, לא יימכר ולא ייגאל" וכו'; (ב) שהוא "משלל ירושלים עה"ק, תבנה ותכונן, לקהל מצרים, לכניסת ירושלים תבנה ותכונן בחיי ישראל, ברוך שומר ווארור גונבו" וכו'. מן הראוי לעמוד כאן על שני פרטים: (א) לא צוין ברשימה, אם הספר נפדה על-ידי יהודים רבניים או קראים, אולם כלל הוא, שה"רבניים" לא היו נוהגים לסמן את רבנותם, הואיל והם היו הרוב בציבור היהודי; וחזקה על כל ספר או חיבור מאותה תקופה, אם לא הוטעמה בו קראיותו — שהוא רבני, אלא-אם-כן הוכח אחרת; (ב) עצם ההדגשה, שהספר נמסר ל"קהל מצרים לכניסת ירושלים" ("כניס" בערבית היא בית-כנסת), מוכיחה, שהכוונה היא לעדה הרבנית. מתוך זומר "הגניזה" ידוע, שבאותה תקופה היו שני בתי-כנסת רבניים גדולים בקהיר,

בחברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה

בבלי וירושלמי, ועלי־כן היה צורך לפרש לאיזו "כניסה" נמסר הספר. עם זאת אין יסוד לקרוא לכניסה הקראית היחידה בשם "כניסת ירושלים". יש להניח, ש"כתר־התורה" של חלב היה ברשותה של העדה הקראית בירושלים עד שנשדד בשנת 1171 על־ידי הסלג'וקים, כדעתו של קאהלה, או בשנת 1100 על־ידי הצלבנים הראשונים, כדעתו של המרצה, והם הביאוהו למצרים. הקולופון הנזכר בסוף כתב־היד וכן הרשימות שבראשו הושמדו בפרעות של נובמבר 1947, אך לאשרנו, שרדו מהם העתקות מדויקות, שנתפרסמו ב־1866 על־ידי החוקר יעקב ספיר בספרו "אבן ספיר" וכן על־ידי מאיר נחמד בקונטרסו משנת 1933. העתקה אחרונה זו של הקולופון היא מדויקת מכל האחרות.

הכינוס ננעל בהוצאתו של הפרופ' י. ידין על מכתבי בר־כוכבא. לפני הוצאתו התקיים טכס קצר של חלוקת מדליוני בר־כוכבא (מכסף) על־ידי מר ט. קולק לנשיא המדינה, לראש המטה הכללי, למר י. אבירם, מרכז המשלחת, ולראשי המשלחות: לפרופ' נ. אביגד (מחנה א'), לד"ר י. אהרוני (מחנה ב'), למר פ. בר־אדון (מחנה ג') ולפרופ' י. ידין (מחנה ד'). מדליונים נוספים נמסרו לאלוף פיקוד הדרום א. יפה ולנשיא האוניברסיטה הפרופ' ב. מזר.

מר י. אבירם הודיע, שמשדד ראש הממשלה החליט להעניק את מדליון בר־כוכבא לכל משתתפי המשלחת: החיילים, הסטודנטים ואנשי המשקים.

עם סיום הכינוס ערכה העירייה מסיבה לכל המרצים ולחברי הוועד של החברה,

ביום כ' בתשרי (11.10.60) יצאו משתתפי הכינוס ל־3 סיורים מקבילים:

סיור א' — לקיסרי. בית־אלפא ובית־שאן, בהדרכתו של רבי־סרן ברוך ספיר ובהשתתפותם של מר א. נגב ומר א. וגמן;

סיור ב' — למבואות־ביתר, בית־גוברין, מראשה, לכיש וגת, בהדרכתו של מר מ. הראל ובהשתתפותם של הד"ר י. אהרוני, מר א. אורן, מר ז. ייבין ומר א. דרוקס;

סיור ג' — למבואות־ביתר, אביעזר, נתיב הל"ה, מערות בית־גוברין, בהדרכתו של מר י. בן־אריה.

לכבוד הכינוס סודרו תערוכות של ממצאי החפירות באגף העתיקות ובמכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה. כמו־כן אורגנה תערוכת צילומים ממבצע מדבר יהודה של הצלמים הירשביין וקנלר והוצגה תבנית מצדה, שהוכנה על־ידי משרד הפנים.

ביום פתיחת הכינוס התקיימו סיורים בחפירות רמת־רחל, בהדרכת החופרים.